

بررسی بانکداری بدون ربا در ایران و مقایسه آن با کشورهای منتخب در بانکداری اسلامی با رویکرد تجهیز و تخصیص منابع

(تاریخ دریافت ۱۳۹۷/۰۵/۱۵، تاریخ تصویب ۱۳۹۷/۱۰/۱۵)

اکبر عزیزی

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی بانکداری بدون ربا در ایران و مقایسه آن با کشورهای منتخب در بانکداری اسلامی با رویکرد تجهیز و تخصیص منابع پرداخته است. پس از طرح مقدمه و بیان مساله به طرح مبانی نظری در حوزه یاد شده پرداخت شده است. با گسترش صنعت بانکداری، متفکران مسلمان به این فکر افتادند که به شکلی از این پدیده استفاده کنند اما به دلیل آن که بیش تر فعالیت های بانک براساس قرض با بهره است که از نظر اسلام ربا و ممنوع می باشد. بانک های اسلامی گرچه در حذف ربا از عملیات بانکی و جایگزینی معاملات مجاز، با هم مشترک هستند اما در این که از چه عقود و قراردادهایی برای تجهیز و تخصیص منابع استفاده کنند تفاوت دارند. این تفاوت ها باعث شکل گیری الگوهای متفاوت از بانکداری اسلامی شده است. در این مقاله سعی می کنیم با بررسی تطبیقی مستندات فقهی بانکداری بدون ربای ایران که به صورت یک پارچه در کل کشور به اجرا درمی آید و بانکداری اسلامی در بانک اسلامی اردن، بانک توسعه اسلامی، بانک اسلامی برهاد مالزی و بانکداری اسلامی سراسری در سودان و هم در عمل تا حدودی موفق بوده، مشترکات و مختصات آنها را در تجهیز سپرده ها و تخصیص منابع به دست آورده و با هم مقایسه کنیم تا با روشن شدن نقاط ضعف و قوت آن ها، زمینه برای طراحی الگوی کامل بانکداری اسلامی فراهم گردد.

۲۰۳

واژگان کلیدی: بانکداری بدون ربا، بانک اسلامی، ایران، اردن

بخش اول: کلیات

در دهه اخیر توسعه صنعت بانکداری اسلامی در سطح بین‌المللی با رشد چشمگیری مواجه بوده است و انواع مختلفی از موسسات مالی اسلامی (شامل بانک‌های اسلامی) در کشورهای مختلف اسلامی و غیراسلامی تشکیل شده‌اند و به فعالیت مشغولند. به نظر می‌رسد مطالعه این تجارب و مقایسه آن با الگوی بانکداری بدون ربای ایران، می‌تواند به اجرای بهتر این نوع بانکداری در کشور کمک شایانی کند. بر این اساس در این مقاله تلاش می‌شود به صورت مختصر به بررسی تجربه و شیوه اجرای بانکداری اسلامی در نمونه‌ای از کشورها پرداخته و همچنین الگوی مورد استفاده در سایر کشورها با قرائت ایرانی بانکداری اسلامی (بانکداری بدون ربا) مقایسه شود (میسسی، ۱۳۹۴). در بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران، داد و ستد وام فقط به حساب‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و جاری و وام‌دهی بانک‌ها برای بخش کوچکی از نیازهای مصرفی اختصاص می‌یابد و به این گونه حساب‌ها بهره یا سودی تعلق نمی‌گیرد و بانک در استفاده از این گونه وجوه دریافتی آزاد است؛ اما بخش بسیار بزرگی از عملیات بانکی بدون ربا به داد و ستد وجوهی مربوط است که بانک در آن‌ها نقش واسطه و کیل را ایفا می‌کند و از نظر حقوقی این وجه به مالکیت بانک‌ها در نمی‌آید و عنوان بدهی بانک به اشخاص و مؤسسات را نمی‌یابد و در نتیجه، بانک در استفاده از این وجوه آزادی کامل ندارد؛ بلکه باید آن را در طرح‌های سودآور اقتصادی سرمایه‌گذاری کند یا به متقاضیان سرمایه براساس نوعی مشارکت در سود و زیان واگذارد و سود حاصل شده یا سهم سود کسب شده را پس از کسر حق وکالت بانک، به صاحبان سپرده‌ها بازگرداند و در واگذاری این وجوه به متقاضیان، باید مصلحت و نفع سپرده‌گذاران را مدنظر قرار دهد (مصباحی، ۱۳۸۳). سیاست‌های تأمین مالی از یک سو در جهت تحریک رشد اقتصادی و بهبود توزیع درآمد بکارگرفته می‌شوند. از سوی دیگر، سیاست‌های تأمین مالی در جهت جلوگیری از بحران مالی و سیاست‌های آزادسازی مالی مورد استفاده قرار می‌گیرند (ابراهیمی، باقرزاده، ۱۳۹۱). ایجاد و توسعه روز افزون بنگاه‌های اقتصادی نیازمند تأمین منابع مالی قابل ملاحظه‌ای بوده که از عهده موسسین خارج می‌باشد. بازار سرمایه برای شرکت‌ها این امکان را فراهم می‌آورد که منابع مالی مورد نیاز خود را از طریق عرضه اوراق بهادار تأمین نمایند. به عبارت

دیگر بازار سرمایه به صورت کانالی جهت انتقال منابع از پس اندازکنندگان به مصرف کنندگان منابع مالی عمل می نماید و از طریق فراهم آوردن سرمایه مورد نیاز بنگاه های اقتصادی و تخصیص بهینه منابع، نقش عمده ای در اقتصاد کشورها ایفا می نماید. مدیران شرکت ها با استفاده از منابع به دست آمده در جهت بقاء و رشد سازمان خود تلاش می نمایند. این در حالی است که شرایط رقابتی شدید، بحران های مالی اقتصادی سیاسی و الزامات مالکیتی و قانونی، شرکت ها را بر آن داشته، تا منابع بیشتری را مطالبه نموده و گاه منابع حاصل از نتایج عملیات واحد اقتصادی را نیز که متعلق به مالکان است، درون واحد اقتصادی مجدداً سرمایه گذاری نمایند (اسدی، پورباقریان، ۱۳۹۰). قسمتی از این سرمایه از عملیات بانکی بدون ربا به داد و ستد و جوهی مربوط است که بانک نقش واسطه را ایفا می کند و از نظر حقوقی این وجه به مالکیت بانکها در نمی آید. و بانک در استفاده از این وجوه آزادی کامل ندارد؛ بلکه باید آن را در طرح های سودآور اقتصادی سرمایه گذاری کند یا به متقاضیان سرمایه براساس نوعی مشارکت در سود و زیان واگذارد و سود حاصل شده یا سهم سود کسب شده را پس از کسر حق وکالت بانک، به صاحبان سپرده ها بازگرداند و در واگذاری این وجوه به متقاضیان، باید مصلحت و نفع سپرده گذاران را مدنظر قرار دهد (مصباحی، ۱۳۸۳). در حال حاضر بانک های اسلامی در کشورهای گوناگون اسلامی به فعالیت مشغولند و توانسته اند در فضایی رقابتی، قابلیت های خود را در «واسطه گری مالی منطبق با شریعت» به منظور رفع نیازهای بانکی مشتریان مسلمان (و حتی مشتریان غیرمسلمان علاقه مند به بانکداری اسلامی) به خوبی نشان دهند (میسمی، ۱۳۹۴). در این نوع بانکداری، سپرده گذاران افزون بر این که میزان سودشان از پیش مشخص نیست، نیازمند اطلاعاتی در زمینه میزان کارآیی بخش های گوناگون اقتصادی به منظور سرمایه گذاری در آن بخش ها و اطلاعات مربوط به قرارداد بین سپرده گذار و بانک و آگاهی از اختیاراتی هستند که به بانک می دهند. نکته حائز اهمیت، توجه سپرده گذاران و دریافت کنندگان به بندهای مندرج در قرارداد و مفاهیم آنها است؛ زیرا انواع قراردادها متعدد است و گاهی در یک قرارداد، تلفیقی از چند نوع معامله وجود دارد که آشنایی با سازوکار بانکداری بدون ربا را پیچیده ساخته است. استفاده کنندگان از تسهیلات مالی بانکها باید با مفاهیم قراردادها و چارچوب استفاده

از آن‌ها آشنا باشند؛ زیرا اگر اعتبارات داده شده را در غیر مورد قرارداد مصرف کنند، مشکلات حقوقی و شرعی را در پی خواهد داشت و گاهی به بطلان قرارداد و حرمت سود حاصل از معامله باطل می‌انجامد. این پیچیدگی کار در بانکداری بدون ربا، ضرورت آموزش این نوع بانکداری را افزایش داده است؛ زیرا بدون آموزش کافی، مشکلاتی مانند ناآگاهی از چگونگی دریافت تسهیلات مناسب از بانک، صوری شدن قراردادهای بانکی، حرمت درآمدها و سودهای حاصل از آن، بی‌مبالاتی مردم در رباخواری، نبود همکاری مؤمنان با بانک‌ها و پیدایی شبهه عملکرد ربوی و کشیده شدن بانک به سوی آن روی می‌دهد (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۱). بر اساس آنچه ذکر گردید در این پژوهش به دنبال بررسی بانک اسلامی اردن و مقایسه آن با بانکداری بدون ربا در ایران هستیم.

بخش دوم: بررسی و شناخت بانکداری بدون ربا

بیش از سی سال از تأسیس نخستین بانک‌های بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد. در این مدت، این بانک‌ها توسعه قابل توجهی داشته‌اند؛ به طوری که امروزه در اغلب کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیرمسلمان، الگوهای گوناگونی از بانک‌های بدون ربا فعالیت می‌کنند. بانک‌های بدون ربا، گرچه از جهت حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، از جهت قانون و الگوی عملیاتی، متفاوت هستند. برخی از بانک‌های بدون ربا از جهت تعداد عقده‌ها به کمترین مقدار، و از جهت نوع عقده‌ها نیز به نزدیک‌ترین آن‌ها به بانکداری متعارف بسنده کرده‌اند. در مقابل، برخی دیگر به عقده‌هایی اصرار می‌ورزند که با معامله‌های بانکداری متعارف بیشترین تفاوت را داشته باشد و گروهی از بانک‌های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادهای استفاده می‌کنند (موسویان، میسمی، ۱۳۹۳). این تفاوت قانون‌ها و الگوها گرچه در بلندمدت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می‌شود که مسلمانان کشورهای اسلامی معامله‌های پولی و بانکی گسترده و متحد داشته باشند، اما در کوتاه‌مدت، این فایده را دارد که بانک‌های بدون ربا می‌توانند، قانون‌ها و الگوهای گوناگون را تجربه کرده و بهترین‌ها را گزینش کنند. یکی از این قانون‌ها، قانون عملیات بانکی بدون ربا برای ایران است که در زمان تصویب خود جزو جامع‌ترین قانون‌های بانکی بدون ربا شمرده می‌شد و تا به امروز نیز توانسته است خلأ حاصل از حذف ربا از نظام بانکی را پر کند، اما مانند همه قانون‌های بشری نیازمند

اصلاح و تکمیل پیاپی است. حال که بیش از بیست و سه سال از اجرای این قانون می‌گذرد، مناسب است با توجه به تجربه‌های نظام بانکی ایران و دیگر بانک‌های بدون ربا، مشکل‌ها و کمبودهای آن شناسایی و درباره اصلاح و تکمیل آن اقدام شود. از زمان تصویب و اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا محققان و کارشناسان فراوانی با ارائه کتاب‌ها، مقاله‌ها و سخنرانی‌های علمی، اشکال‌های گوناگونی درباره نظام بانکی مطرح کرده‌اند، با مطالعه این آثار، مشکل‌ها و نارسایی‌ها را می‌توان در چند گروه طبقه‌بندی کرد:

۱. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از خود قانون عملیات بانکی بدون ربا؛
۲. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از انتخاب الگوی نامناسب برای عملیاتی کردن قانون؛
۳. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم تناسب ساختار و سازمان عملیاتی بانک‌ها با قانون؛
۴. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی؛
۵. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم آموزش درست کارکنان و مشتریان؛
۶. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم اعتقاد یا عدم اهتمام مسئولان و کارگزاران نظام بانکی؛

۷. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از دولتی‌بودن نظام بانکی و عدم امکان رقابت صحیح بین بانک‌ها؛

۸. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از وضعیت خاص اقتصادی و دخالت‌های بیش از حد دولت در امور بانک‌ها.

روشن است که این اشکال‌ها از یک سنخ نبوده و برای حل آن‌ها نیز تدبیرها و راه‌حل‌های متفاوت لازم است (همان منبع).

بخش سوم: اشکال‌ها و نارسایی‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا

در این قسمت با صرف‌نظر از اشکال‌های عبارتی و اصطلاحی که در متن قانون پیشنهادی اصلاح شده‌اند، اشکال‌های اساسی قانون عملیات بانکی بدون ربا را توضیح داده، کیفیت تصحیح آن‌ها را بیان می‌کنیم.

بند اول: عدم ارائه تعریفی روشن و کاربردی از نظام بانکی و تبیین قلمرو شمول قانون

یک قانون مناسب باید از جهت قلمرو شمول قانون روشن و گویا باشد، این ویژگی در قانون فعلی رعایت نشده است. امروزه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی با نام‌های گوناگون در کشور تأسیس شده‌اند که از یک طرف معامله‌های شبیه بانک‌ها دارند و از طرف دیگر با نام بانک نیستند، در نتیجه از جهت شمول قانون محل اختلاف هستند. مانند مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و امثال آن‌ها که از یک طرف با طراحی انواع ابزارهای بانکی به تجهیز منابع پولی اقدام می‌کنند و از طرف دیگر به شیوه‌های گوناگون به تخصیص آن منابع می‌پردازند. روشن است که این نوع مؤسسه‌های اعتباری گرچه در ابتدای کار به علت حجم کم فعالیت‌های آن‌ها، نگران‌کننده نیستند اما با گسترش دامنه فعالیتشان به‌ویژه زمانی که بتوانند از راه خلق پول روی حجم نقدینگی اثر گذارند بسیار خطرآفرین خواهند بود. براساس این، ضرورت دارد تمام مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی مشمول قانون باشند و قانون با صراحت کامل تکلیف آن‌ها را روشن کند (معصومی‌نیا، شهیدی‌نسب، ۱۳۹۱).

بند دوم: متاثر شدن قانون از وضعیت اقتصادی اول انقلاب به‌ویژه از نگرش دولتی بودن بانک‌ها

در تاریخ ۱۳۵۸/۳/۱۷ شورای انقلاب اسلامی (نهاد قانون‌گذاری کشور در آن زمان) لایحه‌ای را به تصویب رساند که نظام بانکی کشور را ملی اعلام کرد. براساس این لایحه، ۲۸ بانک، ۱۶ شرکت پس‌انداز و وام و ۲ شرکت سرمایه‌گذاری، ملی اعلام شدند و مالکیت آن‌ها از بخش خصوصی سلب و به دولت واگذار شد. سپس در ماده ۴۴ قانون اساسی، بانکداری در کنار صنایع مادر و معادن بزرگ به بخش دولتی واگذار شد. نتیجه طبیعی این نگرش به صنعت بانکداری این شد که قانون عملیات بانکی بدون ربا در جاهای گوناگون، رنگ دولتی به خود گیرد. برای مثال، در بند دوم از هدف‌های نظام بانکی، فعالیت در جهت تحقق هدف‌ها و سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی دولت جمهوری اسلامی با ابزارهای پولی و اعتباری، به صورت یکی از هدف‌های پنجگانه نظام بانکی مطرح شده است (همان منبع).

بند سوم: عدم قابلیت برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی

تجربه بیش از سی سال صنعت بانکداری بدون ربا و تنوع و تحول‌های اقتصادی جامعه‌های اسلامی نشان می‌دهد که قانون عملیات بانکی بدون ربا نباید در الگوی خاصی منحصر شود، بلکه باید چنان جامع و کامل طراحی شود که هر الگوی عملیاتی را بتواند پوشش دهد، به عبارت دیگر هر مؤسسه اعتباری بانکی یا غیربانکی بتواند متناسب با هدف‌ها و ماهیت خودش از ابزارها و راهکارهای آن قانون انتخاب کرده، به فعالیت اعتباری بپردازد. برای مثال، اگر بانک یا مؤسسه‌ای بخواهد فقط با استفاده از عقود انتفاعی با سود معین فعالیت کند، قانون باید ظرفیت آن را داشته باشد، اگر بانک یا مؤسسه‌ای بخواهد فقط با استفاده از عقود مشارکتی با سود انتظاری و متغیر فعالیت کند، قانون ظرفیت آن را داشته باشد، اگر مؤسسه‌ای بخواهد فقط با عقود غیرانتفاعی مثل قرض الحسنه فعالیت کند همین‌طور، و اگر بانک یا مؤسسه بخواهد ترکیبی از همه یا بخشی از آن‌ها را داشته باشد، باید قانون ظرفیت لازم را داشته باشد. قانون فعلی، اگرچه بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های اعتباری را در انتخاب عقود خاص محدود نکرده است اما راهکارهای لازم برای انتخاب الگوی مناسب را هم ارائه نمی‌کند همان‌طور که عقود لازم برای طراحی الگوهای گوناگون را به اندازه کافی ندارد. براساس این، در قانون پیشنهادی کوشیده شده است، قانون به گونه‌ای طراحی شود تا بتواند هر بانک یا مؤسسه اعتباری غیربانکی با هر ماهیت و سلیقه‌ای را پوشش دهد، البته راهکار لازم جهت نظارت و کنترل بانک مرکزی برای جلوگیری از اجرای الگوهای ضعیف و غیراصولی نیز دیده شده است. براساس این در ماده ۳۲ قانون پیشنهادی آمده است (معصومی‌نیا، شهیدی‌نسب، ۱۳۹۱).

بند چهارم: عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های سپرده‌گذاران

یک نظام بانکی کامل باید با طراحی انواع سپرده‌ها و تسهیلات، توان جذب وجوه مازاد همه سپرده‌گذاران را داشته باشد. مطالعه هدف‌ها، انگیزه‌ها و روحیه‌های سپرده‌گذاران در جامعه‌های اسلامی نشان می‌دهد که دست کم با افراد ذیل روبه‌رو هستیم:

ا. کسانی که برای استفاده از خدمات حساب جاری به سپرده گذاری اقدام می کنند؛
ب. کسانی که برای مشارکت در ثواب اعطای قرض الحسنه به سپرده گذاری اقدام می کنند؛
ج. کسانی که به قصد پس انداز، سپرده گذاری می کنند و در عین حال می خواهند سودی دریافت کنند؛

د. کسانی که برای کسب سود معین سپرده گذاری می کنند و حاضر به پذیرش ریسک نیستند؛

ه. کسانی که برای رسیدن به سود انتظاری بالاتر سپرده گذاری می کنند و آماده پذیرش ریسک هستند (معصومی نیا، شهیدی نسب، ۱۳۹۱).

بند پنجم: عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدفها و سلیقه های متقاضیان تسهیلات

در ناحیه اعطای تسهیلات نیز قانون فعلی با مشکلها و نارسایی هایی روبه رو است، در برخی موارد، بانکها و مؤسسه های اعتباری غیربانکی راهکار لازم برای اعطای تسهیلات را ندارند، در مواردی راهکار موجود متناسب با نیاز مشتری نیست در نتیجه خیلی از قراردادها صوری می شود و در برخی موارد امکان اجرای صحیح آن در بانکها وجود ندارد و یا نیازمند هزینه عملیاتی بالایی است. این در حالی است که غنای فقه اسلامی و تجربه بعضی از بانکهای بدون ربا نشان می دهد که با وارد کردن عقود مناسبتر می توان خلا موجود را پر کرد (محرابی، ۱۳۹۱).

بند ششم: عدم جامعیت و نارسایی ابزارهای سیاست پولی استفاده شده در قانون

تنظیم قانون عملیات بانکی بدون ربا در زمانی انجام گرفته است که بانکداری بدون ربا، چه در عرصه نظری و چه در عرصه عملی دوره طفولیت خود را می گذراند و در خیلی از بُعدهای بانکداری به ویژه در بحث های بانک مرکزی و سیاست های پولی و ابزارهای آن، کار تحقیقی فراوانی صورت نگرفته بود، در نتیجه، طراحان قانون عملیات بانکی بدون ربا از باب احتیاط برخی از ابزارهای مشروع چون تغییر در نرخ سپرده قانونی، تغییر در نرخ تنزیل مجدد و

عملیات بازار باز از راه ابزارهای مالی اسلامی را کنار گذاشته، به ابزارهایی روی آورده‌اند که اولاً از جهت مفهوم ابهام دارند، ثانیاً کارایی لازم را ندارند. این در حالی است که در سایه مطالعه‌های جدید بانکداری و مالی اسلامی می‌توان از ابزارهای بیشتر و کاراتری استفاده کرد که در قانون پیشنهادی از آن‌ها استفاده شده است (معصومی‌نیا، شهیدی‌نسب، ۱۳۹۱). یکی از چالش‌های مهم صنعت بانکداری در عصر حاضر، مشکل تاخیر تسویه و تاخیر در پرداخت دین‌های بانکی است، استفاده‌کننده‌گان از تسهیلات بانکی به علل گوناگون، مانند اعسار و ورشکستگی، عدم تحقق برنامه‌های پیش‌بینی شده بنگاه، تغییر سیاست‌های اقتصادی دولت، سوء استفاده و نقض عهد، بدهی خود به بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی را در سررسیدهای مقرر نمی‌پردازند، برای جلوگیری از این نوع مشکل‌ها، قانون‌های بانکداری متعارف و بدون ربای دنیا ابزارهای تشویقی و توییحی متناسبی برای استفاده‌کنندگان از تسهیلات بانکی در نظر می‌گیرند، قانون فعلی بانکداری بدون ربای ایران خالی از این ابزارها است (محرابی، ۱۳۹۱). وضعیت اقتصادی جامعه‌های امروزی چنان پیچیده و متحول است که هر بانک یا مؤسسه اعتباری اگر بخواهد با کارایی بالا فعالیت کند نیازمند ارتباط‌های مالی گسترده و سریع با دیگر بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری است. گاهی بانک یا مؤسسه اعتباری برای چند ماه، چند روز یا چند ساعت با کسری نقدینگی روبه‌رو است در حالی که همزمان بانک یا مؤسسه اعتباری دیگری از مازاد نقدینگی برخوردار است. وجود راهکارهای مناسب برای استفاده از منابع یکدیگر باعث بالارفتن کارایی و سود همه بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری می‌شود. قانون فعلی بانکداری بدون ربا هیچ راهکاری برای ارتباط بین بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری ایران با بانک‌های بدون ربای دیگر کشورهای اسلامی و با بانک‌های متعارف دنیا ندیده است در حالی که با استفاده از برخی قراردادهای شرعی می‌توان حتی با بانک‌های ربوی و متعارف دنیا تعامل کرد (محرابی، ۱۳۹۱). به اعتقاد همه صاحب‌نظران، عملیات بانکداری بدون ربا با بانکداری متعارف تفاوت‌های اساسی و فراوانی دارد، در نتیجه نیاز به نظارت پیاپی و دقیق دارد تا قانون جدید به‌صورت کامل اجرا شود، و این در حالی است که در قانون فعلی بانکداری بدون ربا، روش و نهاد خاصی برای نظارت و کنترل معامله‌های بانکی از جهت

انطباق با قانون جدید دیده نشده است و طی بیش از بیست و سه سال اجرای بانکداری بدون ربا نیز هیچ نظارت و کنترلی از این جهت صورت نگرفته است، به طور مثال، در میان هزاران پرونده تخلف و اختلاس بانکی موردی پیدا نمی‌شود که بانک یا فرد خاصی به علت عدم رعایت اصول شرعی قراردادها یا به علت تخلف از قانون عملیات بانکداری بدون ربا توبیخ شده باشد براساس این، وجود کمیته‌ای فقهی که انطباق عملیات بانکداری بر موازین شرعی را کنترل کند ضرور است. در ماده ۳۲ قانون پیشنهادی، بانک مرکزی موظف شده با تشکیل کمیته فقهی، متشکل از چهار نفر فقیه آشنای به مسائل بانکی، یک حقوقدان، یک اقتصاددان و دو نفر کارشناس عالی بانکداری، بر انطباق عملیات همه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی با موازین شرعی اهتمام ورزد و متناسب با نیازهای نوپدیدای اقتصادی زمینه را برای رشد و توسعه بانکداری بدون ربا فراهم کند (معصومی‌نیا، شهیدی‌نسب، ۱۳۹۱). دانش اقتصاد به معنای عام آن به‌ویژه اقتصاد پول و بانکداری به سرعت در حال توسعه و گسترش است به طوری که هر ساله شاهد به کارگیری انواعی از ابزارهای نوین پولی و بانکی هستیم، یک قانون پویا باید راهکارهای لازم برای تحقیق و توسعه را در درون خود داشته باشد تا فعالان اقتصادی در تنگنای فرایند طولانی مدت تغییر قانون گرفتار نشوند. قانون فعلی بانکداری بدون ربا از چنین خصیصه‌ای خالی است و برای هر نوع تغییر و تحولی نیاز به بازنگری در خود قانون است. در قانون پیشنهادی افزون بر ماده ۳۲ که توضیح آن گذشت، براساس ماده ۴۰، مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند با انجام تحقیق‌ها و مطالعه‌های لازم، روش‌ها و قراردادهای شرعی دیگری پیشنهاد کرده با موافقت کمیته فقهی بانک مرکزی در معامله‌های خود به کار گیرند. روشن است که اعطای چنین اختیاری به فعالان صنعت بانکداری چه کمک شایانی برای پیشرفت آن خواهد داشت (معصومی‌نیا، شهیدی‌نسب، ۱۳۹۱).

بخش سوم: بانک اسلامی اردن

«بانک اسلامی اردن» نخستین بانک اسلامی است که در کشور اردن هاشمی تاسیس شده است. این بانک به عنوان یک شرکت سهامی عام در سال ۱۹۷۸ با سرمایه چهار میلیون دینار اردنی با هدف تامین مالی، بانکداری و فعالیت‌های سرمایه‌گذاری مطابق قوانین شریعت اسلام

آغاز به کار کرد. بانک اسلامی اردن یکی از باسابقه‌ترین و در حد خود موفق‌ترین بانک‌های اسلامی به شمار می‌آید که به جهت شفاف و منطقی بودن قوانین و فعالیت‌های آن، به الگویی برای سایر موسسات علاقه‌مند تبدیل شده است. در حال حاضر این بانک در سراسر اردن ۶۷ شعبه دارد (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰).

الف- تجهیز منابع: اولین نوع سپرده‌های ارائه‌شده در این بانک «سپرده‌های امانی» هستند که بر اساس قرض بدون بهره عرضه می‌شوند. این سپرده‌ها در واقع کارکرد حساب جاری را دارند و بر روی آن خدمات چک ارائه می‌شود. سپرده‌های سرمایه‌گذاری، نوع دیگر شیوه‌های تجهیز منابع در این بانک را تشکیل می‌دهند که بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شوند. این سپرده‌ها به دو گروه سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص (که بر اساس وکالت خاص بوده و برای سرمایه‌گذاری در طرح‌ها و پروژه‌های مشخص به کار می‌روند) و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام (که بر اساس وکالت عام بوده و در مجموعه‌ای از طرح‌ها و پروژه‌ها به کار می‌روند) تقسیم می‌شوند. سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام در افاق‌های زمانی گوناگون ارائه شده و عملاً کارکردهای حساب پس‌انداز و حساب سرمایه‌گذاری را دارند. بانک اسلامی اردن افزون بر سپرده‌های مذکور، برای تجهیز منابع از اوراق مضاربه خاص (برای طرح‌های خاص) و اوراق مضاربه عام (برای مجموع طرح‌های متعارف) استفاده می‌کند. مزیت اوراق مضاربه در این است که بدون مراجعه به بانک می‌توان آن را در بازار ثانویه به دیگران واگذار کرد.

ب- تخصیص منابع: تخصیص منابع در بانک اسلامی اردن در دو گروه «خدمات تامین مالی» و «خدمات سرمایه‌گذاری» ارائه می‌شود. گروه اول شامل سه عقد: مرابحه، اجاره به شرط تملیک و فروش اقساطی می‌شود و گروه دوم شامل: مشارکت، مضاربه و سرمایه‌گذاری مستقیم می‌شود. (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰).

بند اول: بانک توسعه اسلامی

به جرات می‌توان گفت تاثیرگذارترین بانک اسلامی جهان که در سطح بین‌المللی کاملاً شناخته شده، «بانک توسعه اسلامی» است. این بانک یکی از بزرگ‌ترین موسسات مالی بین‌المللی و بازوی اقتصادی سازمان کنفرانس اسلامی است که بر اساس اعلامیه وزرای اقتصاد

کشورهای اسلامی، با هدف رشد و توسعه اقتصادی و ارتقای سطح رفاه اجتماعی جوامع و کشورهای مسلمان جهان، در دسامبر ۱۹۷۳ با سرمایه ۷۵۵ میلیون دینار اسلامی در جده عربستان تاسیس شد و فعالیت خود را رسماً از اکتبر ۱۹۷۵ میلادی آغاز کرد (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰). تعداد اعضای بانک در زمان تاسیس شامل ۲۲ کشور بود و در حال حاضر ۵۶ کشور عضو بانک توسعه اسلامی هستند. شرایط عضویت در این بانک، عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی، مشارکت در تامین بخشی از سرمایه بانک از طریق پرداخت سهمیه تعیین شده و پذیرش عضویت توسط هیات مدیره است؛ مرکز بانک نیز در جده قرار دارد. در بین کشورهای مختلف، عربستان سعودی، لیبی و ایران، به ترتیب سه سهامدار اول این بانک را تشکیل می‌دهند (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰). وظایف و عملکرد بانک توسعه اسلامی شامل مشارکت در سرمایه شرکت‌ها، ارائه تسهیلات جهت اجرای طرح‌ها و فعالیت‌های مولد اقتصادی، سرمایه‌گذاری در پروژه‌های زیربنایی، پذیرش سپرده‌های کشورهای عضو، اعطای کمک‌های بلاعوض جهت توسعه اجتماعی و اقتصادی کشورهای عضو، ایجاد صندوق‌های تخصصی و ویژه برای مقاصد مشخص و غیره است. همچنین این بانک اقدام به تاسیس «موسسه آموزش و پژوهش اسلامی» کرده است که این موسسه خود یکی از مراکز بسیار فعال در توسعه دانش علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی به شمار می‌رود.

الف- تجهیز منابع: بانک توسعه اسلامی که بیش از ۳۰ سال از تاسیس آن می‌گذرد، برای تجهیز منابع از روش مشارکت استفاده می‌کند. به این معنا که کشورهای اسلامی با پرداخت حق عضویت منابع بانک را تامین می‌کنند و سهامداران بانک به شمار می‌روند.

ب- تخصیص منابع: بانک توسعه اسلامی برای تخصیص منابع و حمایت مالی از طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی کشورهای عضو از روش‌های مختلفی استفاده می‌کند که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: وام بدون بهره، مرابحه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، مشارکت، استصناع و اعطای خط اعتباری.

بند دوم: بانکداری اسلامی سراسری در سودان

کشور سودان از جمله کشورهایی است که به لحاظ تاریخی در اجرای بانکداری اسلامی پیش قدم بوده است. اولین بانک اسلامی در سال ۱۹۷۸ با نام «بانک اسلامی فیصل» آغاز به

کار کرد. تاسیس این بانک (که همچنان به عنوان یک بانک اسلامی پیشرو مشغول به کار است)، بر اساس مقررات خاصی صورت پذیرفت. پس از تاسیس این بانک، سایر موسسات مالی اسلامی نیز به تدریج در حال شکل‌گیری بودند تا اینکه در سال ۱۹۸۳، «قانون شریعت اسلام» تصویب شد و به اجرا درآمد. از آن تاریخ کل نظام حقوقی سودان (از جمله نظام بانکی) اصطلاحاً اسلامی شد (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰). این روند ادامه داشت تا اینکه در سال ۲۰۰۵ و در مذاکرات صلحی که بین دو بخش شمال (مسلمان‌نشین) و جنوب (مسیحی‌نشین) انجام گرفت، بخش جنوبی از اجرای بانکداری منطبق با شریعت معاف، و اجازه اجرای بانکداری متعارف در آن صادر شد. بالاخره در سال ۲۰۱۱، سودان جنوبی به عنوان یک کشور مستقل شناخته و عملاً از سودان شمالی جدا شد؛ طبعاً قوانین اسلامی از جمله بانکداری اسلامی در این کشور جدید اجرا نمی‌شود (صالح و زیتون، ۲۰۰۶؛ حاجیان، ۱۳۹۰). بنابراین، در حال حاضر بانکداری اسلامی صرفاً در کشور جمهوری سودان (سودان شمالی) به صورت سراسری اجرایی می‌شود و بانک مرکزی سودان نیز ضمن تشکیل شورای فقهی با جایگاه رسمی و قانونی، ضمن نظارت بر اجرای بانکداری اسلامی، از ابزارهای سیاست‌گذاری پولی اسلامی نیز استفاده می‌کند (انور و عبداللا، ۲۰۱۱؛ الزاهی و دیگران، ۲۰۰۳).

۲۱۵

الف- تجهیز منابع: در بانک‌های اسلامی سودان تجهیز سپرده‌های مشتریان از سه طریق حساب‌های جاری، حساب‌های پس‌انداز و حساب‌های سرمایه‌گذاری صورت می‌گیرد. در سودان بیشترین سهم از سپرده‌های کل، مربوط به سپرده‌های دیداری است؛ به طوری که ۷۰ درصد کل سپرده‌ها مربوط به این نوع از سپرده‌هاست. به عبارت دیگر، سپرده‌های سرمایه‌گذاری و پس‌انداز به ترتیب دارای سهم کمتری هستند. همچنین معمولاً سپرده‌های جاری و پس‌انداز بر اساس عقد قرض و سپرده‌های سرمایه‌گذاری بر اساس عقد مضاربه تعریف می‌شوند (حسن، ۲۰۰۴).

ب- تخصیص منابع: در نظام بانکی سودان، انواع عقود اسلامی جهت تخصیص منابع مورد استفاده واقع می‌شوند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: مضاربه و مشارکت (بر اساس تسهیم

سود و زیان)، مرابحه، اجاره، استصناع (بر اساس سود مشخص) و قرض الحسنه (قرض بدون بهره). البته استفاده از عقد مرابحه بیشتر از سایر عقود است (انور و عبداللا، ۲۰۱۱).

بخش چهارم: بانک اسلامی برهاد مالزی

کشور مالزی یکی از کشورهای پیشرو در صنعت بانکداری اسلامی است. رشد صنعت بانکداری اسلامی در مالزی بسیار چشمگیر بوده و به جرات می‌توان مدعی شد در حال حاضر بانکداری و مالی اسلامی در جهان با نام مالزی شناخته می‌شود. مالزی در زمینه تاسیس بانک‌های اسلامی، موسسات مالی اسلامی، بازار بین بانکی اسلامی، انتشار انواع مختلف صکوک و غیره، با سرعتی بالا رو به حرکت است و بر اساس اهداف اعلام شده توسط ریاست بانک مرکزی و سایر مقامات اقتصادی، این کشور قصد دارد در آینده‌ای نزدیک خود را به عنوان «قطب بانکداری و مالی اسلامی جهان» مطرح کند. نظام بانکداری اسلامی مالزی نیز دوگانه است (کریشانان، ۲۰۰۸؛ محرابی، ۱۳۹۱). به لحاظ تاریخی سیر توسعه بانکداری اسلامی در مالزی قابل توجه است. نخستین موسسات مالی اسلامی در مالزی، در حوزه تامین مالی حج شکل گرفتند. به طور مشخص در سال ۱۹۶۹، موسسه «لمباگا تابونگ حاجی» شکل گرفت که وظیفه دریافت و مدیریت منابع از افرادی را که علاقه‌مند به انجام سفر حج در آینده بودند، بر عهده داشت. این موسسه (که هم‌اکنون نیز همچنان به فعالیت مشغول است) پس‌اندازهای مردم را در شیوه‌های اسلامی و سودده اقتصادی مورد استفاده قرار می‌دهد. این فعالیت‌ها ادامه داشت تا اینکه در سال ۱۹۸۳، «قانون بانکداری اسلامی» در مالزی به تصویب رسید و در همان سال، اولین بانک اسلامی با عنوان «بانک اسلامی برهاد مالزی» تشکیل شد. این روند با تاسیس اولین موسسه بیمه اسلامی (تکافل) در سال ۱۹۸۴ ادامه یافت. جدیدترین توسعه مقرراتی در مالزی، مرتبط با تصویب «قانون خدمات مالی اسلامی» در سال ۲۰۱۳ است که به صورت کاملاً جامع همه ابعاد قانونی، حقوقی، نظارتی و شرعی فعالیت‌های تمامی موسساتی را که قصد دارند در چارچوب اسلامی فعالیت کنند، مورد تبیین قرار می‌دهد. همان‌طور که ذکر شد، بانک اسلامی برهاد اولین بانک اسلامی است و به همین دلیل هم در سطح ملی و هم بین‌المللی به عنوان یک بانک اسلامی فعال شناخته می‌شود. در حال حاضر این

بانک با ۱۳۳ شعبه در سراسر مالزی، حدود ۷۰ محصول مالی اسلامی را در زمینه‌های گوناگونی مانند تجهیز و تخصیص منابع، صکوک، تامین مالی شرکتی، تامین مالی خرد، مدیریت ثروت و غیره ارائه می‌دهد. در ادامه به بررسی شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این بانک پرداخته می‌شود (کریشان، ۲۰۰۸؛ محرابی، ۱۳۹۱). بانک اسلامی برهاد به شیوه‌های مختلفی به تجهیز منابع می‌پردازد که اولین آن حساب جاری است. این حساب با استفاده از عقد «ودیعہ» ارائه می‌شود. بدین معنا که سپرده‌گذار منابع خود را به امانت نزد بانک می‌گذارد و البته اجازه استفاده از آن را در فعالیت‌های سودده اقتصادی نیز به بانک می‌دهد. هر چند سودی به این حساب داده نمی‌شود اما علاوه بر خدمت چک امتیازاتی به دارنده آن تعلق می‌گیرد؛ همچنین این بانک، روی منابع حاصل از این حساب زکات می‌پردازد (البته میزان زکات را از سود خود از منابع حساب جاری کسر می‌کند و نه از سپرده‌های افراد). گونه دوم سپرده در این بانک، حساب‌های پس‌انداز بوده که سه نوع آن بر اساس عقد مضاربه و یک نوع آن بر اساس عقد ودیعہ ارائه می‌شود. نوع اول بدین صورت است که سپرده‌گذار منابع خود را بر اساس مضاربه به بانک می‌سپارد و بانک با انجام فعالیت‌های مشروع اقتصادی به سود دست می‌یابد که بر اساس نسبت توافق‌شده با مشتری، بین بانک و مشتریان تقسیم می‌شود (در این حساب مشتری حق برداشت لحظه‌ای دارد، پرداخت سود ماهانه است و نرخ سود انتظاری نیز اعلام می‌شود). نوع دوم حساب پس‌انداز مضاربه‌ای، علاوه بر سود دارای جایزه (بر اساس قرعه‌کشی) نیز هست. البته در این نوع لازم است مشتری برای مدت مشخصی (مثلاً یک ماه) از حساب برداشت نکند. نوع سوم این حساب تحت عنوان «حساب لیک» ارائه می‌شود. این حساب که بر اساس عقد مضاربه ارائه می‌شود، به دارنده خود علاوه بر سود، این امکان را می‌دهد که از جایزه سفر حج و عمره (که بر اساس قرعه‌کشی ارائه می‌شود) نیز برخوردار شود. علاوه بر این در صورت فوت دارنده حساب، بانک موظف است فردی را وکیل کند تا از طرف سپرده‌گذار حج انجام دهد. نوع آخر «حساب پس‌انداز ودیعہ» نام دارد؛ که به دارنده آن سودی پرداخت نمی‌شود و منابع صرفاً به عنوان امانت نزد بانک باقی می‌ماند (کریشان، ۲۰۰۸؛ محرابی، ۱۳۹۱). گونه آخر سپرده‌ها، سپرده‌های سرمایه‌گذاری هستند که بر اساس عقد

مضاربه ارائه می‌شود و دارای دو نوع هستند. نوع اول آن با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری عمومی» ارائه شده و دارنده آن بر اساس نرخ‌های مورد توافق، به صورت ماهیانه از سود مضاربه برخوردار می‌شود. نوع دوم این حساب با عنوان «حساب سرمایه‌گذاری سکینه» ارائه می‌شود و بیشتر مخصوص بازنشستگان است. در این نوع حساب (که سپرده‌گذار برای بازه زمانی طولانی‌تری حق برداشت ندارد) علاوه بر نرخ سود و خدمات، امکان استفاده از تسهیلات مالی مشخصی نیز برای سپرده‌گذار وجود خواهد داشت. بانک اسلامی برهاد در تخصیص منابع نیز از شیوه‌های مختلفی استفاده می‌کند. یکی از شیوه‌های مهمی که در تامین مالی کالاهای غیرمنقول (به ویژه ساختمان‌های مسکونی یا تجاری) مورد استفاده قرار می‌گیرد، «تورق» است که تحت عنوان «تامین مالی دارایی بر اساس تورق» ارائه می‌شود. هر چند شیوه اجرایی تورق می‌تواند به لحاظ نظری حالت‌های مختلفی داشته باشد (نظرپور و دیگران، ۱۳۸۹؛ نظرپور و دیگران، ۱۳۹۱) اما شیوه مورد استفاده در این بانک (در ساده‌ترین حالت) بدین صورت است که ابتدا سه طرف برای قرارداد در نظر گرفته می‌شوند که عبارتند از: بانک واسطه‌گر، مشتری نیازمند وجه نقد و «دلال کالا» که دارایی را در اختیار دارد. در اولین معامله بانک کالا را بر اساس بیع نقد از دلال خریداری می‌کند و مالک آن می‌شود. در مرحله دوم کالا را به صورت اقساطی و با در نظر گرفتن سود به مشتری می‌فروشد. در نهایت بانک به نمایندگی از مشتری، کالا را مجدداً به خود دلال می‌فروشد. در نهایت مشتری به وجه نقد دست می‌یابد و کالا نیز مجدداً در اختیار دلال قرار می‌گیرد و می‌تواند جهت تامین مالی مشتری دیگری مورد استفاده واقع شود.^۶ علاوه بر این، در این بانک از عقد تورق جهت «تامین مالی شخصی» نیز استفاده می‌شود. تامین مالی خودرو و وسایل نقلیه در این بانک با استفاده از عقد فروش اقساطی انجام می‌شود. بدین صورت که ابتدا بانک فرد را وکیل در خرید خودرو به قیمت نقد می‌کند. سپس بانک خودروی خریداری شده را به صورت اقساطی به خود فرد می‌فروشد و اصل خودرو را نیز جهت تضمین بازپرداخت در رهن می‌گیرد. لازم به ذکر است که تقریباً اکثر معاملات بانک اسلامی برهاد مالزی بر اساس دو عقد تورق و فروش اقساطی

صورت می‌گیرد و استفاده از سایر عقود به ندرت انجام می‌شود (نظرپور و دیگران، ۱۳۸۹؛ نظرپور و دیگران، ۱۳۹۱).

بخش پنجم: معاملات در بانکداری بدون ربای ایران

بانکداری بدون ربای ایران با پذیرش اصول موضوعه پیش گفته، در صدد پیدا کردن راه‌های شرعی برای تجهیز و تخصیص منابع برآمده و حاصل آن در قانون عملیات بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه‌های اجرایی آمده است. در این قسمت مستندات فقهی قانون و آیین‌نامه اجرایی بانکداری بدون ربای ایران براساس فتاوی‌ مشهور فقهای شیعه و امام خمینی بیان می‌گردد. با این توضیح که اولاً: مبنای تحقیق، کتاب‌ها و فتاوی‌ امام خمینی است و هر جا نظر ایشان خلاف مشهور است توضیح داده می‌شود. ثانیاً: روش بحث از نوع تطبیق است؛ یعنی محقق فتاوی‌ مذکور را بر عملیات بانکی تطبیق می‌کند. بنابراین ارجاعات به مدارک از نوع تطبیق خواهد بود (محرابی، ۱۳۹۱).

بند اول: تجهیز منابع

فصل دوم قانون بانکداری بدون ربا ایران مصوب سال ۱۳۶۲ طی مواد ۳ تا ۶ به مسئله تجهیز منابع پولی می‌پردازد که ما در این جا بعد از نقل آن‌ها با استفاده از آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی، فعالیت‌های بانکی را بیان کرده و توضیح مختصری در مورد مستندات فقهی انواع حساب‌های بانکی می‌دهیم. ماده ۳ بانک‌ها می‌توانند تحت هر یک از عناوین ذیل به قبول سپرده مبادرت نمایند:

الف. سپرده‌های قرض الحسنه:

۱ جاری

۲ پس‌انداز

ب. سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت دار

تبصره: سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها وکیل می‌باشد، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ماده ۴ بانک ها مکلف به باز پرداخت اصل سپرده های قرض الحسنه (پس انداز و جاری) می باشند و می توانند اصل سپرده های سرمایه گذاری مدت دار را تعهد و یا بیمه نمایند.

ماده ۵ منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده «۳» این قانون، براساس قرارداد منعقد، متناسب بامدت و مبالغ سپرده های سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد (محرابی، ۱۳۹۱).

ماده ۶ بانک ها می توانند به منظور جذب و تجهیز سپرده ها، با اتخاذ روش های تشویقی از امتیازات ذیل به سپرده گذاران اعطا نمایند:

الف. اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده های قرض الحسنه؛

ب. تخفیف و یا معافیت سپرده گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق الوکاله؛

پ. دادن حق تقدم به سپرده گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی در موارد مذکور در فصل سوم (محرابی، ۱۳۹۱).

با توجه به قانون بانکداری و آیین نامه های اجرایی آن، سپرده های بانکی به سه گروه زیر تقسیم می شود:

۱۱ حساب جاری (قرض الحسنه)

حساب جاری در عملیات بانکداری بدون ربای ایران دارای ماهیت قرض است و مثل حساب جاری در همه بانک های سنتی است و همانند آن ها خدمات جاری را در اختیار صاحب حساب می گذارد، به این ترتیب که اشخاص حقیقی و حقوقی با افتتاح حساب، از طریق دسته چکی که از بانک دریافت می کنند از موجودی حساب خود به هر اندازه و به هر صورتی که مایل باشند، طبق مقررات بانک استفاده می نمایند و به موجودی این گونه حساب ها هیچ سودی تعلق نمی گیرد. وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب ها مطابق ماهیت عقد قرض به ملکیت بانک در آمده جزء منابع بانک خواهد بود؛ بانک ها می توانند با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، باقی مانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳ به کار گرفته و کسب سود نمایند.

بند دوم: تخصیص منابع

فصل سوم قانون بانکداری بدون ربا طی مواد ۷ تا ۱۷ به مسئله تخصیص منابع از طرف بانک ها می پردازد و برجسته ترین مشخصه آن نسبت به بانکداری سنتی اجتناب از ربا است. به موجب قانون، عمده نیازهای مالی متقاضیان از طریق معاملات و قراردادهای مجاز شرعی تأمین می گردد. قراردادهایی که براساس آن ها، بانک ها می توانند اعطای تسهیلات کنند به این قرار است:

• قرض الحسنه: قرض الحسنه اعطایی، عقدی است که به موجب آن بانک ها می توانند به عنوان قرض دهنده مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر به افراد یا شرکت ها به قرض واگذار نمایند و گیرنده متعهد می شود معادل مبلغ دریافتی را باز پرداخت نماید؛ (همان: ۶۱۸). طبق ماده ۱۴ قانون بانکداری بدون ربا و آیین نامه اجرایی مربوطه، بانک ها مجازند در موارد زیر اقدام به اعطای قرض الحسنه کنند:

الف. به شرکت های تولیدی و خدماتی که فعالیت آن ها اشتغال زا و در جهت تأمین مایحتاج ضروری جامعه است؛

ب. به افرادی که به طور مستقیم به امور کشاورزی و دامپروری مبادرت نمایند؛

ج. برای رفع نیازهای افراد در موارد: هزینه های ازدواج، تهیه تجهیزات، درمان بیماری، تعمیرات مسکن، کمک هزینه تحصیلی، کمک برای ایجاد مسکن در روستاها (محرابی، ۱۳۹۱).

بخش ششم: تفاوت های نظام بانکداری بدون ربا ایران با سایر کشورها در بانکداری اسلامی

پس از بررسی تجربه اجرای بانکداری اسلامی در کشورهای گوناگون، سوالی که طبعاً مطرح می شود این است که تفاوت های این الگوها با تجربه بانکداری بدون ربا ایران در چیست؟ در ادامه به برخی از این تفاوت ها اشاره می شود (البته نباید فراموش کرد نقاط اشتراک و شباهت ها بسیار بیشتر از تفاوت هاست).

۱- بانکداری بدون ربا در ایران در کل کشور جریان دارد و بانکداری متعارف در نظام بانکی کشور جایی ندارد. این در حالی است که در اکثر کشورهای اسلامی (به جز سودان) نظام دوگانه حاکم است و بانک‌های اسلامی در کنار بانک‌های متعارف به فعالیت مشغول هستند.

۲- بانکداری بدون ربای ایران بر اساس فقه امامیه استوار شده، در حالی که در سایر کشورهای اسلامی، بانکداری اسلامی بر اساس فقه اهل سنت شکل یافته است. فقه مورد عمل در مالزی و اندونزی شافعی، در پاکستان و ترکیه حنفی و در عربستان و کشورهای حاشیه خلیج فارس عمدتاً حنبلی است.

۳- در بانکداری بدون ربای ایران قانون مستقل و مرجعی در حوزه بانکداری اسلامی در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسیده و از آن زمان به اجرا درآمده است. این در حالی است که در اکثر کشورها قانون مرجعی در این رابطه وجود ندارد؛ هرچند در مالزی، سودان و پاکستان قانون بانکداری اسلامی طراحی شده است.

۴- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تجهیز منابع (سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار) از عقد وکالت استفاده می‌شود در حالی که در اکثر کشورهای اسلامی از سایر عقود مانند مضاربه، ودیعه و عاریه استفاده می‌شود.

۵- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع از عقد مضاربه تنها در جهت تجارت استفاده می‌شود. به عبارت دیگر عقد مضاربه در الگوی ایرانی بانکداری اسلامی عقدی مضیق (صرفاً مخصوص تجارت و خرید و فروش) است؛ در حالی که در سایر کشورهای اسلامی عقد مضاربه عام بوده و محدود به تجارت نیست. نکته مذکور ناشی از تفاوت‌های موجود بین فقه امامیه و عامه است.

۶- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع از بیع دین استفاده می‌شود؛ در حالی که در اکثر کشورهای اسلامی از چنین عقدی استفاده نمی‌شود. علت این مساله به طور عمده آن است که در دیدگاه رایج اهل سنت، بیع دین (به ویژه به شخص ثالث)، صحیح نبوده و کاربرد عمومی ندارد.

۷- در نظام بانکداری بدون ربای ایران تنها شورای فقهی بانک مرکزی به فعالیت مشغول است؛ این شورا نیز صرفاً جایگاه مشورتی و پاسخگویی به سوالات دارد و جایگاه حقوقی رسمی در ساختار بانک مرکزی ندارد. در شبکه بانکی نیز اکثر بانکها به ضرورت تاسیس شورای فقهی پی نبرده‌اند و در این زمینه اقدام جدی انجام نداده‌اند (البته بانک مرکزی نیز در این زمینه مقررات کافی وضع نکرده است). در حالی که تقریباً تمامی بانکها و موسسات مالی اسلامی در سایر کشورها دارای شورای فقهی مستقل هستند.

۸- بانکهای اسلامی سایر کشورها معمولاً به صورت کاملاً اختیاری بخشی از سود خود را به عنوان زکات پرداخت می‌کنند و این در ترازنامه بانک افشا می‌شود. اما چنین مسأله‌ای در نظام بانکی ایران وجود ندارد.

۹- در نظام بانکداری بدون ربای ایران به‌رغم نظر مخالف شماری از مراجع تقلید، جریمه تاخیر (تحت عنوان وجه الزام) بنا بر تجویز شورای نگهبان از مشتریان بدحساب دریافت و به عنوان درآمد بانک لحاظ می‌شود. این در حالی است که در بانکهای اسلامی سایر کشورها جریمه تاخیر صرفاً به فعالیت‌های خیریه اختصاص می‌یابد و با سایر منابع بانک ادغام نمی‌شود؛ یعنی جریمه تاخیر جزو درآمدهای بانک نیست.

۱۰- در نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص منابع، نرخ سود عقود مبادله‌ای مورد استفاده، توسط دولت (از طریق شورای پول و اعتبار) تعیین می‌شود. این در حالی است که در سایر کشورهای اسلامی اساساً چنین مسأله‌ای وجود ندارد.

۱۱- در ایران به سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار سود علی‌الحساب (معمولاً به صورت ماهانه) پرداخت می‌شود و در پایان هر سال نیز سود قطعی بانک برآورد شده و بر اساس آن نرخ سود قطعی که باید به سپرده‌گذاران پرداخت شود، محاسبه می‌شود. در مواردی که نرخ سود قطعی بیش از علی‌الحساب پرداختی باشد، مابه‌التفاوت پرداخت می‌شود. پرداخت سود علی‌الحساب به ندرت در سایر کشورهای اسلامی اتفاق می‌افتد.

۱۲- در ایران بانکها اصل و سود سپرده‌ها را تضمین می‌کنند. در حالی که در اکثر بانکهای اسلامی سایر کشورها، بانکها هیچ تضمینی به بازگرداندن سود (و حتی اصل)

سپرده‌ها ندارند و مشتریان صرفاً از روی اعتمادی که به بانک دارند و با توجه به سوابق مثبت بانک در پرداخت سود، نسبت به افتتاح حساب اقدام می‌کنند.

نتیجه‌گیری

این تحقیق تلاش کرد تجربه اجرای بانکداری منطبق با شریعت در نمونه‌ای از کشورهای اسلامی را بررسی کند و علاوه بر این، الگوهای اجرا شده در سایر کشورها را با مدل بانکداری بدون ربا که در سه دهه اخیر در کشور ایران اجرا شده است، مورد مقایسه قرار دهد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد بانکداری اسلامی در تمامی کشورها (به جز ایران و سودان) در چارچوب دوگانه اجرایی می‌شود. علاوه بر این، در کشورهای مختلف اسلامی انواع شیوه‌ها جهت تجهیز و تخصیص منابع مورد استفاده واقع می‌شود که هر چند با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند، اما مشابهت‌هایی نیز وجود دارد که نمی‌توان از آن غافل بود. اولاً، در اکثر بانک‌های اسلامی مورد بررسی جهت تجهیز سپرده‌های سودده از عقد مضاربه استفاده می‌شود. ثانیاً، در تخصیص منابع به طور عمده از عقود مبادله‌ای مانند مرابحه و اجاره به شرط تملیک استفاده می‌شود. ثالثاً، تمامی بانک‌های مورد بررسی دارای شورای فقهی هستند و تک‌تک محصولات‌شان به تایید این شورا می‌رسد. نهایتاً در تمامی بانک‌های مورد بررسی منابع حاصل از جریمه تاخیر به عنوان سود بانک به حساب نمی‌آید و صرفاً به فعالیت‌های خیرانه اختصاص می‌یابد (بنابراین بانک هیچ نفعی از جریمه دیرکرد نمی‌برد).

منابع و مآخذ

۱. اسدی، غلامحسین، پورباقریان، علیرضا، رابطه رویکردهای تامین مالی با بازده آتی سهام، فصلنامه مطالعات حسابداری، شماره ۲۹ بهار ۱۳۹۰، صص ۱۳۹-۱۵۵
۲. نظرپور، محمدنقی، یوسفی، محمدرضا و سجادی، سیدمحسن، ۱۳۹۱، «عقد تورق برای تامین نقدینگی از منظر فقهای امامیه»، فصلنامه فقه اهل بیت، شماره ۶۹.
۳. موسویان، سیدعباس و میسمی حسین، ۱۳۹۳، «نظارت شرعی بر بانکها و موسسات مالی اسلامی»، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
۴. معصومی‌نیا، غلامعلی و شهیدی‌نسب، مصطفی، ۱۳۹۱، «بررسی فقهی و اقتصادی ابزار تامین مالی مشارکت کاهنده»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۳۵.
۵. صالح آبادی، علی، ۱۳۸۵، بازارهای مالی اسلامی، مجموعه مقالات، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق
۶. ندری، کامران، کارگر مطلق، احمد، امکان سنجی استفاده از صکوک در جهت تأمین مالی صادرات، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال دهم، شماره ۳۷، بهار ۱۳۹۳
۷. مصباحی، غلامرضا، بررسی آموزش اقتصاد پول و بانکداری در جمهوری اسلامی ایران، مجله اقتصاد اسلامی، سال چهارم، ۱۳۸۳، صص ۹۹-۱۳۱
۸. حاجیان، محمدرضا، ۱۳۹۰، «موانع و مشکلات اجرای عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور»، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
۹. موسویان، سیدعباس و میسمی، ۱۳۹۳، «نظارت شرعی بر بانکها و موسسات مالی اسلامی»، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
۱۰. محرابی، لیلا، ۱۳۹۱، «ساختار بانکداری اسلامی در کشورهای اسلامی: نمونه موردی کشور مالزی»، گزارش پژوهشی شماره ۶، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی
۱۱. حاجیان، محمدرضا، ۱۳۹۰، «موانع و مشکلات اجرای عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور»، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

- i. Modigliani, F and Miller, M.H., (1958), "The cost of capital, corporation finance and the theory of investment", American Economical Review June, pp 261-297.
- ii. Iqbal, Munawar, 2002, Islamic Banking and Finance, Edward Elgar Publishing Limited.
- iii. Seyed Ali, salman, 2005, Islamic Capital Market Products: Developments and Challenges, Islamic Development Bank Group. Occasional Paper No.9.c
- iv. Saleh, A. and Zeitun, R., 2006, "Islamic Banking Performance in the Middle East: A Case Study of Jordan", University of Wollongong: Economics Working Papers
- v. Hassan, S., 2004, "Issues in the Regulation of Islamic Banking: The Case of Sudan", Khartoum: Research and Studies Series of the Bank of Sudan
- vi. Onour, I. and Abdalla, A., 2011, "Efficiency of Islamic banks in Sudan: a non-parametric approach", Journal of Islamic Economics, Banking and Finance, V. 7. N. 4

